

Vrijzinnige vragen

Gesprek met Laurens ten Kate

9 november 2018

Ter gelegenheid van het jubileum van Vrijzinnigen Wassenaar

Het is een mooie herfstdag in november en we zijn te gast bij filosoof en religiewetenschapper Laurens ten Kate (1958). Hij heeft toegestemd in een vraaggesprek voor onze jubileumuitgave van Opgang en ontvangt ons in zijn sfeervolle werkkamer bij de Universiteit van Humanistiek in Utrecht. Ten Kate is aan deze universiteit verbonden als universitair hoofddocent Filosofie en Religiestudies. Sinds 2015 bekleedt hij de leerstoel Vrijzinnige Religiositeit en Humanisme, een initiatief van de Stichting Stimulering Vrijzinnig Gedachtegoed (SSVG), waar Doopsgezinden, Remonstranten en Vrijzinnigen Nederland samenwerken. Hij is een internationaal deskundige in onderzoek naar het grensgebied tussen religie, secularisering en humanisme.

De prachtige herfstkleuren onderweg blijken een voorbode voor een mooi gesprek, waarin Laurens ons een inkijkje geeft in zijn inspiratiebronnen en waarin we spreken over de herkomst, betekenis en toekomst van de vrijzinnigheid. Daarbij raken we aan onderwerpen in zijn oratie *De vreemde vrijheid* (Amsterdam: Sijbbolet), die aanleiding vormde voor zijn gastoptreden bij onze afdeling in maart 2018. Het gesprek van vandaag levert een veelkleurig palet aan onderling samenhangende thema's op.

Inspiratiebronnen

Gelet op zijn beroepsmatige achtergrond mag het nauwelijks verbazen dat filosofen en theologen Laurens in hoge mate hebben beïnvloed en geïnspireerd bij de ontwikkelingen in zijn denken. Zo noemt hij Karl Barth, met wiens werk hij zich in zijn studententijd in Utrecht en als postdoc-onderzoeker in Kampen bezighield; Barth worstelde met de vraag wat er over blijft van het geloof als grenservaring en als kritische kracht in een gesecculariseerde wereld waarin alles draait om grenzeloze menselijke zelfontplooiing. En de Canadese filosoof Charles Taylor, die schrijft over het verlangen van de seculiere mens naar transcendentie. Taylor introduceert twee begrippen die voor het denken van Ten Kate belangrijk zijn. Volgens Taylor bevinden wij ons in deze tijd in een voortdurende spanning tussen onze 'gebufferde' identiteit en onze 'poreuze' identiteit. Het moderne mensbeeld veronderstelt dat we ons door zelfcontrole en zelf-management afschermen van de ander en de buitenwereld: ons gebufferde zelf. Wij denken dat ons bestaan een afgebakend territorium is waarbinnen wij alles zelf kunnen en moeten beheersen. Daaraan ligt de gedachte ten grondslag dat ons leven maakbaar is.

Wij merken echter dat dit tekortschiet: we houden een verlangen om daaraan te ontsnappen. We verlangen ernaar onszelf overstijgen, buiten onszelf treden: het verlangen naar transcendentie. Denk maar eens aan de manier waarop we ons als supporters of in de liefde kunnen en willen verliezen. Dat is ons poreuze zelf. Daarbij hoort ook de fascinatie voor de grenzen van het leven, voor geweld en dood: voor al datgene wat we niet kunnen plaatsen binnen de buffer van ons 'zelf'. Die fascinatie is een aantrekking die iedereen soms ondergaat, die in het 'DNA' van de moderne, rationele mens zit; zij die fimpjes maken met hun mobiel van ongelukken, dat zijn wij. Als er op de A2 richting Amsterdam een ongeval is gebeurd, staat de file ook op de A2 richting Utrecht... iedereen kijkt, onwillekeurig... omdat het noodlot, het kwaad

aantrekt. 'Dat heb ik geleerd van de Franse filosoof Georges Bataille, over wie ik mijn proefschrift schreef.

In onze seculiere wereld ligt de nadruk op het gebufferde of geharnaste zelf, maar om de complexiteit van het leven recht te doen, hebben we onze andere kant, het 'poreuze zelf' nodig; we moeten kwetsbaarder durven zijn en als het ware gaatjes maken, waardoor we ook buiten onszelf kunnen kijken. De moderne zinzoeker zoekt naar de balans in de paradox tussen het gebufferde en het poreuze zelf, de grens tussen immanentie en transcendentie zoals het in filosofische taal heet.

Als inspirator verdient ook kerkvader Augustinus hier vermelding. Het is zijn uitspraak 'ik ben mijzelf tot vraag geworden' die raakt. Het verblijven in de vraag vormt voor Laurens een wezenlijk kenmerk van een vrijzinnige levenshouding. Dat laat uiteraard onverlet dat vanuit pastoraal perspectief nou juist de kwestie kan zijn: 'hoe houd ik het uit in de vraag' en wat kan de ander (met en zonder hoofdletter) daarin betekenen?

'De Vrijzinnige conditie'

In *De vreemde vrijheid* lanceert Laurens ten Kate de nieuwe term 'vrijzinnige conditie'. Vrijzinnigheid en humanisme zijn veel breder dan de vrijzinnige en humanistische organisaties. Hij doelt op het feit dat er in deze tijd geen van buitenaf gegeven zin is aan het leven. We zijn 'vrij' om zelf 'zin' te geven aan ons bestaan: 'vrij-zinnig'. Waar die zin vroeger wel werd ontleend aan het geloof, politieke partijen of andere maatschappelijke verbanden, zien we in deze tijd dat we zelf aan de slag moeten *en* willen met zingevingsvraagstukken. Het is een dilemma en een kans.

Vrijzinnige gemeenschappen, met hun aandacht voor de vrije wil, sinds de Wederdopers in de vijftiende, de Remonstranten in de zeventiende, en de Vrijzinnigen in de negentiende eeuw, waren altijd pioniers van deze vrijzinnige conditie. Maar de onderliggende ervaring raakt alle moderne mensen. Het is van belang te beseffen dat die vragen heel breed in de samenleving leven, bij jong en oud. In geloofsgemeenschappen zien we veelal een wat oudere populatie; jongeren kiezen in deze tijd in algemene zin voor meer fluide verbanden. Hoe dat ook zij, het gaat om de herkenning van zingevingsvragen.

Ligt daar niet, zo vraagt Ten Kate zich af, een vitale opdracht voor de vrijzinnigen? Zij zijn immers meer vertrouwd met en hechten meer waarde aan vragen dan aan de - veelal in de orthodoxie voorhanden - antwoorden. Laurens ten Kate spreekt dan bijna ook liever over vraag-zinnigheid, dan over vrijzinnigheid. Zijn wij het niet die bij uitstek zingevingsvragen kunnen agenderen?

Verbeelding

Bij het stellen van die zingevingsvragen, speelt verbeelding een heel belangrijke rol. Beelden, in de ruimste zin van het woord (beeldende kunst, verhalen, rituelen, muziek) omschrijft Laurens als 'ruimtes waarin je tijdelijk verblijft'. Wij doen iets met beelden, maar beelden doen ook iets met ons! Het is een oeroud verschijnsel dat door de eeuwen heen zichtbaar is; in positieve, maar ook in negatieve zin. Er is veel schoonheid overgeleverd in beelden, maar er zijn ook hele pijnlijke en schurende beelden.

Beelden nodigen ons uit om aan ons gebufferde zelf te ontsnappen. Ze raken aan ons poreuze zelf. Laurens spreekt in dit verband van een diepgewortelde wil om ons over te geven aan een 'ruimte' – of die nu materieel is: een voor ons heilige plek bijvoorbeeld, of virtueel: een beeld, een internetpagina – waarin we ons tijdelijk verliezen, en waar we juist daardoor een tijdelijk 'thuis' vinden. Het beeld betekent:

de grens van het zelf overgaan. Het gaat om de ervaring van transcendentie bij een mooi beeld dat je raakt, muziek die je tot in het hart treft. Maar het zijn niet alleen mooie, positieve beelden. Soms blijven er ingewikkelde vragen achter. Hoe moet je de beelden op facebook bijvoorbeeld waarderen? Wat wil iemand uitdrukken met de manier waarop hij of zij zich presenteert? Waarom ontstaat er bij een ongeluk vaak een kijkersfile? Is het de confrontatie met de kwetsbaarheid, de grens van ons leven, waardoor mensen er, letterlijk, bij stil staan? Wat drijft mensen om ongelukken te filmen? De paradox is dat het filmen algemeen wordt veroordeeld en toch gebeurt het steeds opnieuw. Bij deze en dergelijke beelden kun je je in gemoede afvragen: 'zijn wij dat ook?'; een ongemakkelijke vraag, maar Ten Kate bepleit dat juist ook schaduwzijden reflectie verdienen.

Als opgave formuleert Laurens: de vrijzinnigen, en iedereen die zich in de 'vrijzinnige conditie' voelt staan, moeten juist deze dilemma's laten zien. Hoe kunnen we deze en andere paradoxen vatten in beelden die ruimte geven voor verdieping in zingevingsvragen? Denk aan het beeld van de Bijbelse figuur van de Samaritaan, die in tegenstelling tot de 'mannen van de kerk', de priester en de leviet, die terwijl hij zich over zichzelf verbaast, de beroofde en neergeslagen man hulp biedt. Dat is niet omdat hij moreel zo veel hoger staat dan anderen. Het is omdat hij, zoals het verhaal het zegt, 'geraakt wordt'. Hij zou graag ook doorlopen, maar kan het niet. Hij is voor even 'poreus'.

Een hedendaags beeld van de 'barmhartige Samaritaan', naar Romy Giles

Vrijzinnigheid

Bij vrijzinnigen is aandacht voor kunst en dus ook voor beelden gemeengoed, inspiratiebron en pijler. Wij denken daarbij graag aan schoonheid, maar lastiger is het

om ongemakkelijke, verdrietige of zelfs gewelddadige beelden te benoemen en daarop te reflecteren.

Kunnen we beelden vinden die ruimte bieden aan een dergelijke reflectie? Durven we het aan ook daarin het voortouw nemen en paradoxen bloot te leggen; paradoxen in onszelf en om ons heen? Het vraagt durf, durf om te gaan staan op deze 'plekken der moeite', om met filosoof en humanist Harry Kunneman te spreken.

Hier komt nog een ander thema naar voren, dat voor Ten Kate belangrijk is: de verhouding tussen rechtzinnigheid en vrijzinnigheid. In de orthodoxie komen de klassieke thema's aan bod, die ook voor de vrijzinnigheid belangrijk zijn en die we niet zomaar uit handen moeten geven. Bijvoorbeeld het thema van de vergeving. Ten Kate wijst op de filosofe Hannah Arendt, die stelt dat vergeving aan de basis ligt van de publieke samenleving. Willen we vreedzaam samenleven, dan zullen we het onvergeeflijke moeten vergeven. Het impliceert dat we ook het kwaad in de ogen moeten kunnen kijken.

Vergezichten

We leggen in dit gesprek natuurlijk een link met het door ons gekozen thema 'vergezichten', een term waarin ook het woord 'gezichten' besloten ligt.

Het is al gezegd: voor onze gesprekspartner is het vinden van aansprekende beelden die ruimte bieden voor verdieping van zingevingsvragen een belangrijke opdracht voor de vrijzinnigen. Vrijzinnigheid is, aldus Ten Kate, een kernwaarde van onze cultuur: een levenshouding die niet uitgaat van vaststaande waarheden en die gekenmerkt wordt door openheid, dialoog en gevoel voor pluralisme.

Misschien zouden we zelfs kunnen zeggen, dat het de opdracht voor een geloofsgemeenschap als de Vrijzinnigen is om in onze beeldcultuur de wezenlijke vragen te stellen. Niet alleen de inspirerende en bemoedigende, maar ook de moeilijke en ongemakkelijke vragen. We moeten het met elkaar in de vragen durven uithouden. Daar zijn kleine geloofsgemeenschappen, met hun openheid naar de wereld *en* met hun warmte en onderlinge verbondenheid bij uitstek geschikt voor.

Marthe de Vries
Toine Kappelhof